

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

КЕРАМІКА УСАТІВСЬКОГО ТИПУ

У стародавній історії Південного Заходу СРСР помітний слід залишили енеолітичні скотарські племена, відомі в літературі під назвою усатівських¹. Відірвавшись в III тисячолітті до н. е. від основного масиву пізньотрипільських племен, вони пішли на південь, в причорноморські степи, де зазнали впливу мешканців цих степів і залишили після себе пам'ятки матеріальної культури, які вже помітно відрізняються від трипільських пам'яток більш північних, лісостепових районів.

Вивчення пам'яток усатівського типу, що почалося понад 40 років тому, триває і зараз. Список вітчизняної та зарубіжної археологічної літератури, присвяченої їм, зростає з кожним роком.

Однак на сьогодні наші відомості про усатівські племена ще далеко не повні, і багато важливих аспектів їх історії залишаються поки що не з'ясованими.

Так, на наш погляд, недостатньо вивчена основна категорія матеріальної культури усатівських племен — кераміка. Це відчувається, насамперед, у відсутності чіткої класифікації усатівського посуду, хоча у цьому напрямі вже досить багато зроблено.

Вперше класифікація усатівської кераміки була запропонована М. Ф. Болтенком і ґрунтувалася на матеріалах, одержаних ним в 1921 р. під час розкопок відомого поселення Усатово—Великий Куяльник під Одесою. Дослідник виділив дві групи посуду (кераміка з домішкою товченої черепашки та звичайний трипільський рожевий «столовий» посуд) і вказав на деякі засоби їх орнаментативності².

У 1935 р. вийшла праця Т. С. Пассек, спеціально присвячена вивченню трипільської кераміки. Автор виділяє окрему групу кераміки, до якої увійшли розписні посудини з курганів, розкопаних ще до революції на півдні України та в Молдавії (розкопки Д. Я. Самоквасова, І. Я. Стемковського та ін.). До цієї ж групи Т. С. Пассек включила і розписну кераміку з розкопок М. Ф. Болтенка у с. Усатово. Беручи до уваги стиль розпису, автор відносить цю групу кераміки, а разом з тим і всі пам'ятки, де вона була знайдена, до пізнього етапу трипільської культури (етап γ/II)³.

З 1926 по 1940 р. на території с. Усатово було розкопано 11 курганів, тривало також дослідження поселення Усатово — Великий Куяль-

¹ О. Ф. Лагодовська. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України. — Вісник АН УРСР, № 6, К., 1947; її ж. Пам'ятки усатівського типу. — Археологія, т. VIII, К., 1953; Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. — МИА, № 10, М.—Л., 1949.

² М. Ф. Болтенко. Кераміка з Усатова. — ТКУ, вип. 1, К., 1926.

³ Т. Passek. La ceramique tripolienne. — ИГАИМК, вып. 122, Л., 1935.

ник (розкопки М. Ф. Болтенка та О. Ф. Лагодівської), але чудова колекція кераміки, одержана в результаті цих робіт, на жаль, майже не опублікована⁴.

У 1949 р. Т. С. Пассек запропонувала докладну класифікацію всієї пізньотрипільської кераміки, що є результатом вивчення багатьох колекцій; в межах цієї класифікації розглянута й кераміка з Усатівського поселення⁵. Однак Т. С. Пассек відзначає, що нею була вивчена лише незначна частина колекції, виставлена в експозиції ОДАМ. Тому опис керамічного комплексу з поселення Усатово — Великий Куяльник дещо схематичний, потребує значних доповнень та змін.

Протягом останніх років археологічне дослідження пам'яток усатівського типу йде дуже інтенсивно. Тривають розкопки курганів у с. Усатово⁶, почалося вивчення нещодавно відкритого тут ґрунтового могильника⁷, розкопано кургани поблизу сіл Тудорово⁸, Сарата⁹ та ін. В 1964 р. було проведено розвідкові розкопки на поселенні усатівського типу поблизу с. Маяки Біляївського району Одеської області¹⁰. Особливо слід відзначити відкриття пам'яток усатівського типу на захід від Пруту, на території Соціалістичної Республіки Румунії¹¹. В результаті згаданих досліджень значно поповнилися колекції цієї кераміки, з'явилися нові, досі не відомі в її комплексах типи посуду.

Вивчення пам'яток усатівського типу нерозривно пов'язане з вивченням пізнього трипільля в цілому. Тут основна увага приділена дослідженню локальних варіантів та виділенню типів пізньотрипільських пам'яток. Природно, що в цьому зв'язку ретельне та всебічне вивчення кераміки набуває особливого значення. Вже з'явилися перші праці, присвячені кераміці окремих локальних варіантів пізнього трипільля¹².

У даній статті автор робить спробу дати докладну характеристику кераміки усатівського локального варіанта пізньотрипільської культури.

Джерела, на основі яких написана стаття, далеко не рівноцінні. Так, абсолютна більшість цілих посудин (понад сотню), вивчених автором, походить з розкопок курганів та ґрунтового могильника в с. Усатово. Але кераміка з могильників не може дати належної уяви про усатівський посуд в цілому. Для цього необхідно залучити масовий матеріал, одержаний при розкопках поселень.

⁴ Ця колекція знаходиться в Одеському державному археологічному музеї. В архівах ОДАМ та ІА АН УРСР зберігаються звіти О. Ф. Лагодівської.

⁵ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. — МИА, № 10, стор. 191—193.

⁶ Э. Ф. Патокова. Усатовский курган 1—12. — Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., Одесса, 1964; і і ж. Раскопки Усатовского кургана № 13 в 1961 г. — Краткие сообщения ОГАМ, Одесса, 1963; і і ж. Раскопки Усатовского кургана 1—15 в 1962 г. — Краткие сообщения ОГАМ, Одесса, 1965. У 1962 р. автором розкопано курган № 14; матеріали його не опубліковані.

⁷ Могильник відкрито в 1961 р. І. Т. Черняковим та автором. Див. В. Г. Збе-нович. Раскопки бескурганного могильника в с. Усатово. — Краткие сообщения ОГАМ, Одесса, 1964. В 1964 р. невеликі розкопки тут провела Е. Ф. Патокова.

⁸ А. И. Мелюкова. Курган усатовского типа у с. Тудорово. — КСИА АН СССР, вып. 88, М., 1962.

⁹ И. Т. Черняков. Позднетрипольский курган у с. Сарата, Одесской области. — Краткие сообщения ОГАМ, Одесса, 1964.

¹⁰ Поселення відкрите в 1961 р. Західно-Скіфською експедицією Інституту археології АН СРСР під керівництвом Г. І. Мелюкової. Дослідження автора. Матеріал не опублікований.

¹¹ M. Petrescu-Dâmbovița, J. Casan, C. Mateescu. Săpăturile arheologice dela Foltești. — SCIV. I, București, 1951; M. Petrescu-Dâmbovița. Ce-țașua dela Stoicani. — Materiale arheologice, vol. I, București, 1953.

¹² М. М. Шмаглій. Кераміка поселень городського типу. — Археологія, т. XIII, К., 1961.

Автором докладно вивчені дві великі колекції кераміки з поселень Усатово та Маяки.

Поселення Усатово—Великий Куяльник досліджувалося М. Ф. Болтенком та О. Ф. Лагодовською протягом дев'яти років. За цей час була одержана досить велика колекція кераміки (зараз вона становить близько 10 тис. фрагментів посудин), але, на жаль, ця кераміка у свій час не була піддана належній камеральній обробці, а проведення її тепер надзвичайно ускладнюється. Тому в колекції відсутні цілі посудини, і лише небагато з них вдається реконструювати графічно.

Перший рік розкопок в с. Маяки дав понад 6 тис. фрагментів кераміки. Деяка кількість посудин піддається реставрації та графічній реконструкції.

При написанні статті майже зовсім не використаний матеріал з усатівських місцезнаходжень на території Соціалістичної Республіки Румунії в зв'язку з недостатньою його публікацією.

Природно, існує деяка різниця між керамікою, знайденою у могильниках та на поселеннях. Так, в курганах частіше трапляється розписний столовий посуд. Столова кераміка з добре підшошеною, полірованою поверхнею знайдена поки тільки на поселеннях. Посудини деяких форм трапляються в курганах частіше, ніж на поселеннях, і навпаки. Має свої особливості також кераміка, знайдена при розкопках ґрунтового могильника. Тут майже зовсім немає столового посуду з відмуленої глини. Крім того, якщо в курганах знаходимо в основному великі посудини, які могли вживатися в побуті за своїм прямим призначенням, то ґрунтовий могильник в с. Усатово дає маленькі посудинки (їх висота часто не перевищує 5 см), що виготовлялись, очевидно, для спеціального використання тільки при поховальному ритуалі. Але в цілому, незважаючи на деякі відміни, кераміка з поселень та могильників становить єдиний комплекс, властивий тільки пам'яткам усатівського типу.

В основу класифікації покладено загальноприйнятий в літературі, присвяченій трипільській кераміці, технологічний принцип, тобто бралися до уваги наявність тих чи інших домішок у глині посудини та засоби обробки поверхні, з якими, очевидно, пов'язані і способи використання кераміки у побуті. Чітко вирізняються дві групи посуду: кухонний (з домішкою товченої черепашки у глині) та столовий. Останній, в свою чергу, можна поділити на дві підгрупи: а) звичайний розписний трипільський посуд з рожевої відмуленої глини; б) посуд з домішкою дрібного піску та добре лискованою, заповіреною поверхнею.

Звичайно, цей розподіл є досить-таки умовним. Далеко не всі посудини, виготовлені з домішкою черепашки в глині, вживалися як кухонний посуд. Це стосується, наприклад, посудин типу кубків, посудин невеликих за розмірами тощо.

У межах кожної групи розглянуто певні типи (форми) посудин. Тут слід відзначити, що єдиної класифікації трипільської кераміки за типами посудин поки ще не існує, і кожен дослідник підходить до виділення цих типів суб'єктивно. Часто під однією і тією ж назвою «амфора», «глек» тощо мають на увазі посудини різних типів. Крім того, немає чіткої межі між посудинами різних типів; існують їх перехідні форми. З огляду на це автор намагався виділити лише характерні групи посудин, що часто трапляються при дослідженні пам'яток усатівського типу.

І група. Кухонний посуд

Ця група посуду переважає у кількісному відношенні, особливо на поселеннях, де вона становить понад 80% всього керамічного комплексу. Як домішку до глиняного тіста стародавні гончарі вживали по-

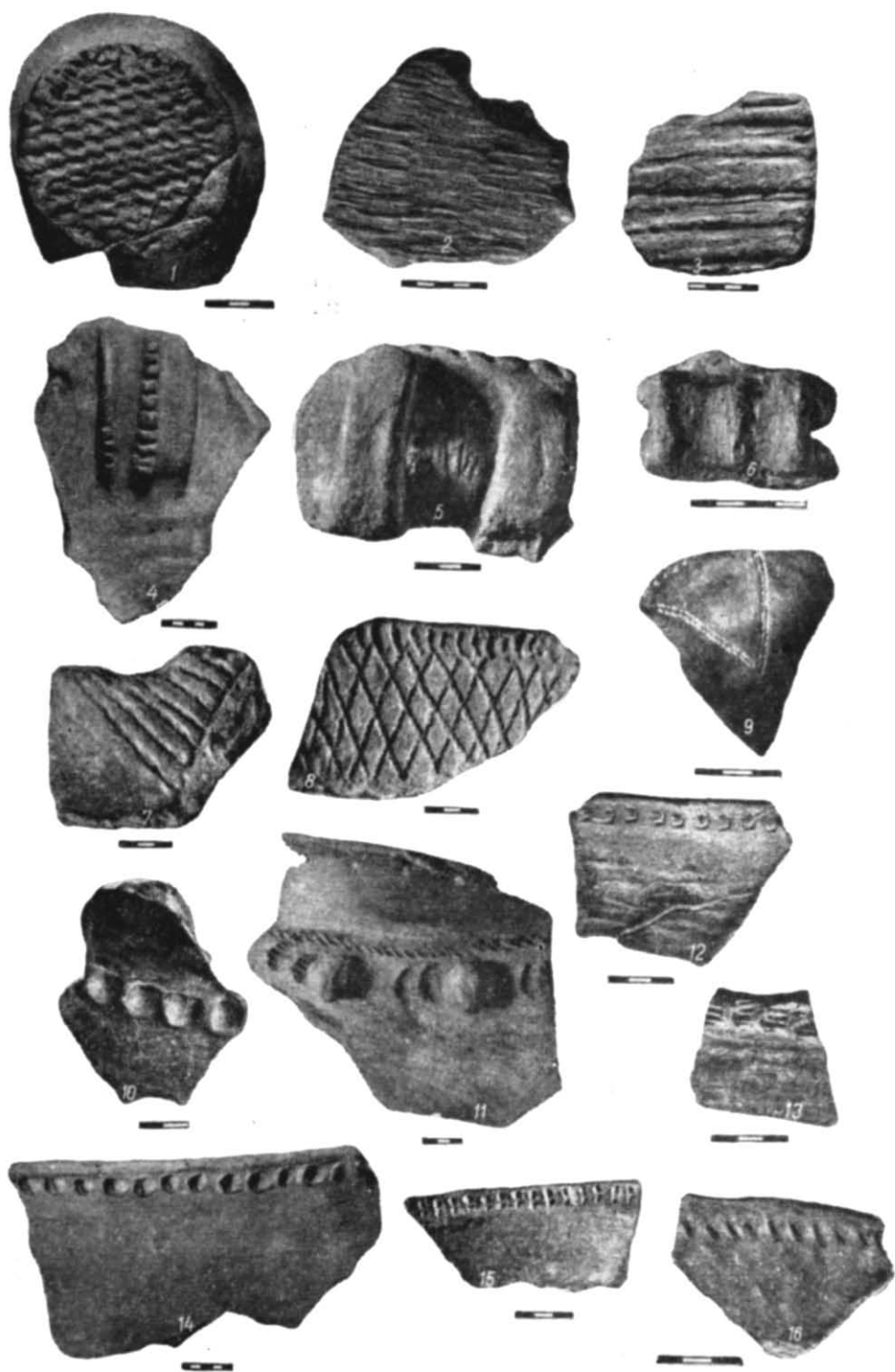

Рис. 1. Фрагменти кухонної кераміки з поселень Маяки (1, 9, 10, 12, 13, 15, 16) та Усатово — Великий Куяльник (2—8, 11, 14).

дрібнені ступки черепашок, невеликі шматки яких добре помітні на поверхні посуду та зламі черепка.

Уламки черепашок, що поряд із зернами піску або іншими домішками вживаються для спіснення глини, краще зчеплюються з глинистою масою та запобігають усадці посудини при сушінні та випалі.

Випал посуду цієї групи відбувався при температурі близько 700°, тому посудини повинні були вийти пористими, з великою водовбірністю. Але стародавні гончарі, що мали багатий практичний досвід, вміли регулювати приплив повітря, створюючи режим, при якому підтримувався відновний процес. При цьому паливо за браком кисню згоряє неповністю, і посудина пронизується відновним вуглецем. Останній заповнює пори, що створилися при випалі, і кераміка стає більш щільною. Вона має порівняно невелику водовбірність (від 7 до 18%), що дозволяє успішно використовувати її саме як кухонний посуд¹³.

Кухонний посуд формувався від руки, способом стрічкової техніки або шляхом поєднання кількох окремо виготовлених частин посудини — вінець, тулуба тощо. Це вдається простежити на багатьох фрагментах посудин. Мініатюрні посудини виліплено з одного шматка глини.

Залежно від температури випалу зовнішня поверхня черепка набуває чорного, сірувато-чорного, сірого, рідше рожевого кольору; внутрішня поверхня за кольором звичайно відрізняється від зовнішньої.

Зовнішня поверхня посудини завжди заглажена, трохи підлощена. Зрідка на черепку помітні сліди дуже недбалого лошіння у вигляді тонких смуг або штрихів, залишених кістяним або дерев'яним лощиком. Дуже рідко трапляються фрагменти посудин, зовнішня і внутрішня поверхня яких вкрита товстим шаром рожевої обмазки — ангобу, внаслідок чого вони майже не відрізняються за виглядом від фрагментів посудин, виготовлених з відмуленої глини. В залежності від кількості домішок та випалу черепок буває пористим, крихким або щільним, міцним.

Товщина стінок посудин — 0,4—1 см, товщина денця у великих посудин досягає 1,5 см.

Часто на зовнішньому боці денця посудин цієї групи є відбитки циновки грубого плетіння. Такі відбитки зафіксовано на 63% усіх денця кухонних посудин, виявлених на Усатівському поселенні, та на 27% денця, знайдених на поселенні Маяки. За своїм візерунком ці відбитки досить різноманітні (рис. 1, 1, 2, 3).

На думку деяких дослідників, шматки тканини або циновки підкладалися під час виготовлення посудини під денце для того, щоб, узявшись руками за їх кінці, можна було б легко повертати посудину, що формується, у різні боки¹⁴.

Відбитки тканини або циновки на денці посудини — це риса, властива кераміці багатьох землеробських культур Середземномор'я, Балканського півострова, Подунав'я. Дуже часто трапляються ці відбитки і на посуді трипільської культури усіх етапів її розвитку, і особливо пізнього етапу¹⁵. Але найбільш часто, як здається, вживали цинівку при формуванні посуду гончарі усатівських племен.

В групі кухонної кераміки вирізняються такі типи посудин.

1. Горщики. Це найбільш поширена форма посуду, що трапляється у великій кількості, насамперед на поселеннях. Використовувалися

¹³ Кераміка з Маяцького поселення була досліджена в технологічній лабораторії Головної контори геологорозвідувальних робіт Міністерства сільського господарства УРСР.

¹⁴ Т. С. Пассек. Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре. — Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5 (25), Кишинев, 1955, стор. 19.

¹⁵ М. Новицька. До питання про текстиль трипільської культури. — Археологія, т. II, К., 1948, стор. 44—60.

горщики, певно, як для виготовлення їжі, так і для зберігання різних продуктів.

Можна виділити кілька форм горщиків:

а) Горщик з широкою шийкою, діаметр якої трохи менший максимального діаметра посудини. Шийка порівняно висока, край вінець відігнутий. Тулуб звичайно видовжених пропорцій, плічка виявлені погано (рис. 2, 7, 8, 9, 10, 11).

б) Присадкуваті горщики з досить високою шийкою, петельчатою ручкою (сплющеною або овальною в перерізі), яка поєднує трохи відігнутий край вінець з тулубом (рис. 2, 12, 14).

в) Невисокі присадкуваті горщики з опуклим приплющеним тулубом, порівняно високою та широкою шийкою-розтрубом (рис. 2, 5, 6).

г) Високі (до 30 см) горщики з опуклими плічками та тулубом, що конічно звужується до денця. Шийка висока, пряма, неширока (рис. 3, 1, 3).

д) Великі горщики, жодний з яких, на жаль, не зберігся повністю. Графічна реконструкція форми цих посудин також ускладнена. Виходячи з улаків, це посудини із слабо профільованим тулубом, що поступово звужується до порівняно неширокого денця. Часто вони мають дві ручки, округлі у перерізі або трохи сплющені, розміщені на тулубі трохи вище його максимального діаметра (рис. 1, 4, 5, 6).

Ці горщики, що іноді досягали дуже значних розмірів (ширина шийки — 75—80 см, висота — близько 1 м), подібні до великих посудин — корчаг, виявлених на поселеннях городсько-волинського локального варіанту пізньотрипільської культури¹⁶. Нагадаємо, що великі, дуже місткі посудини для зберігання харчових припасів (так звані зерновики) характерні для поселень трипільської культури, починаючи від найбільш ранніх.

Взагалі, треба зауважити, що горщики, знайдені при розкопках поселень та могильників усатівського типу, досить різноманітні за формою і цим помітно відрізняються від горщиків керамічних комплексів інших локальних варіантів пізнього трипілля. Так, для пам'яток городського типу характерною є, по суті, одна форма — горщик з широкою, слабо виявленою шийкою та похилими плічками¹⁷; до нього подібні горщики, що походять з пам'яток софіївського типу¹⁸ та пізньотрипільських поселень Середнього Подністров'я, про які ще буде мова.

Отже, в цілому горщики з керамічних комплексів усатівських пам'яток, які генетично не пов'язані з посудом попередніх етапів трипільської культури та помітно відрізняються від кераміки синхронних їм пізньотрипільських пам'яток, є цілком самостійним витвором місцевих стародавніх гончарів.

2. Амфори. Значну частину кераміки, одержаної під час розкопок пам'яток усатівського типу, становлять амфори — посудини з округлим тулубом, що мають звичайно дві невеличкі ручки. Особливо часто трапляються амфори серед кераміки, знайденої при розкопках курганів.

Можна виділити такі форми амфор:

а) Невеличкі амфорки (висота 10—11 см) з округлим тулубом, що поступово звужується до невеликого денця. Шийка невисока, край вінець трохи відігнутий. Нижче основи шийки розташовані невеликі вушка з округлими отворами, що простромлені у товщі стінки посудини (рис. 2, 1).

б) Амфори округлі і трохи присадкуваті (ширина більша, ніж

¹⁶ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 24, рис. 1.

¹⁷ Там же, стор. 24—26, табл. I, 10—15.

¹⁸ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник мідного віку з трюспаленням.— АП, т. VI, К., 1956, табл. I, 1, 3, 4.

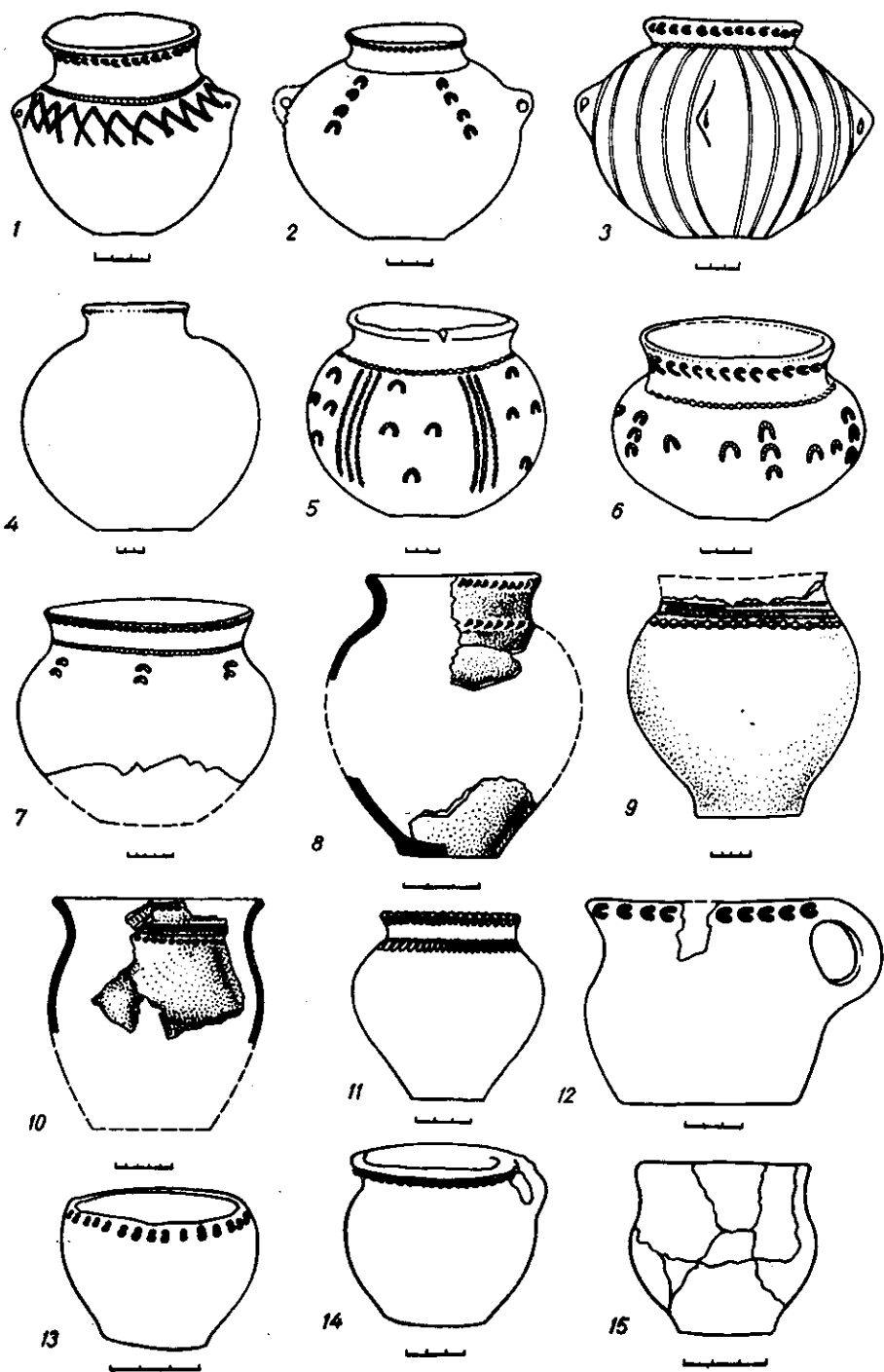

Рис. 2. Кухонна кераміка пам'яток усатівського типу (амфори, горщики):
 1, 12, 13 — II Усатівський курганий могильник; 2, 3, 5, 6 — I Усатівський курганий могильник;
 4, 7, 14 — курган в с. Тудорово; 8 — поселення Усатово — Великий Куяльник; 9, 10 —
 поселення Маяки; 11, 15 — ґрунтовий могильник в с. Усатово.

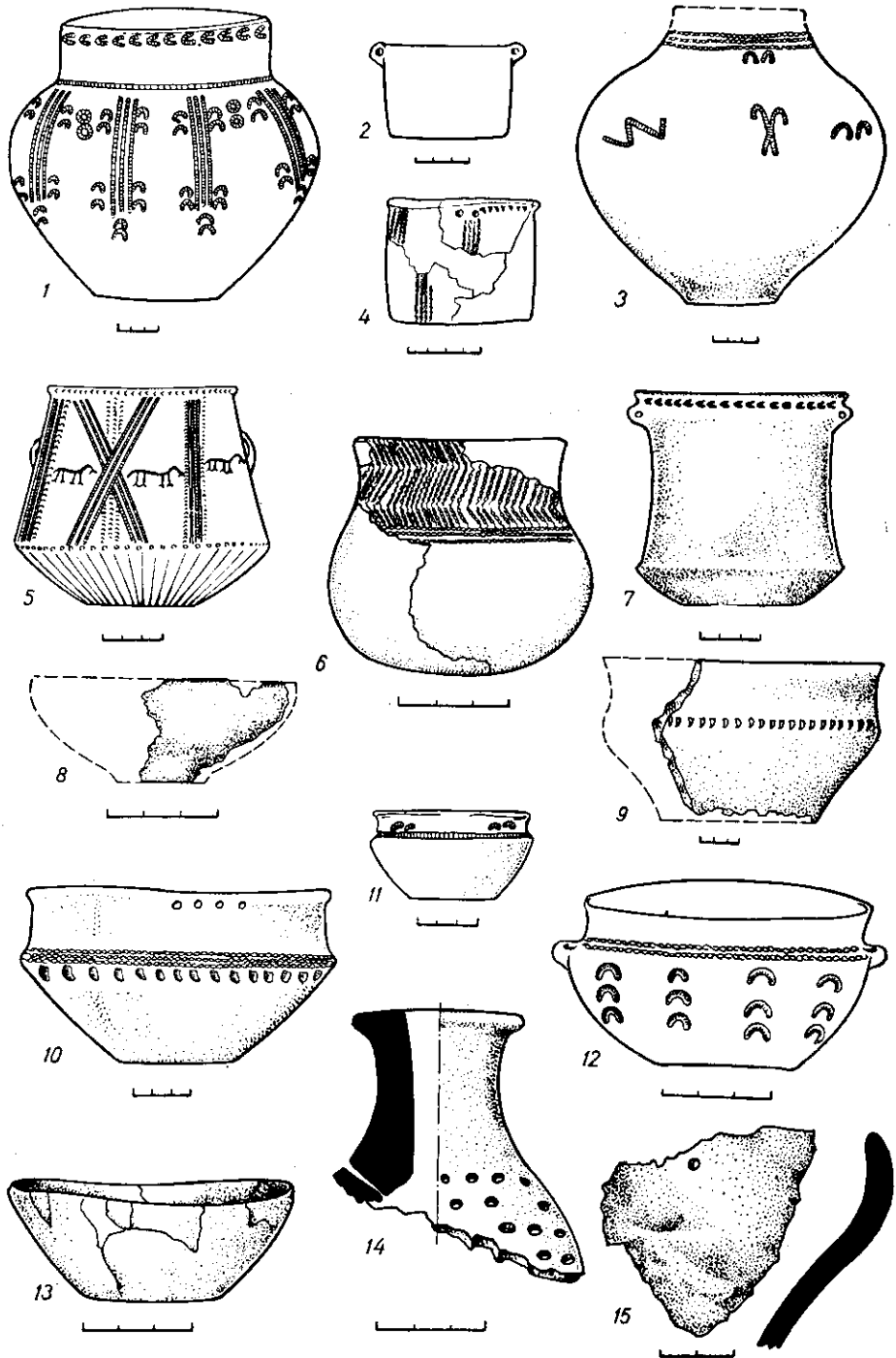

Рис. 3. Кухонна кераміка пам'яток усатівського типу (горщики, кубки, миски, чаші, цідилки):

1, 3, 7 — I Усатівський курганный могильник; 2, 4, 6, 11, 13 — ґрунтовий могильник в с. Усатово; 5 — курган в с. Тудорово; 8, 9, 14 — поселення Маяки; 10, 12 — II Усатівський курганный могильник; 15 — поселення Усатово — Великий Куяльник.

висота), шийка невисока. В найширшій частині тулуба розміщені дві (рідше чотири) невеличкі ручки з горизонтальними отворами (рис. 2, 2, 3).

в) Дуже рідко трапляються так звані кулясті амфори висотою до 27 см, з округлим тулубом та прямою шийкою (рис. 2, 4).

Амфори згаданих вище типів з'являються у трипільських племен на пізньому етапі їх розвитку і набувають значного поширення на заключній фазі трипілья (етап С/II—γ/II за періодизацією Т. С. Пассек).

Якщо на Кошиловецькому поселенні, що, мабуть, є ранішим від пізньотрипільських пам'яток етапу С/II, ці амфори виготовлені тільки з відмуленої глини та вкриті розписом¹⁹, то на поселеннях городсько-волинського типу поряд з ними зустрічаються амфори, які належать також до кухонного посуду²⁰. Багато амфор є серед посуду пам'яток софіївського типу²¹, пізньотрипільських пам'яток на Південному Бузі²² та Дністрі²³.

В літературі досить поширеною є думка про те, що амфори з'являються у пізньотрипільських племен внаслідок зв'язків з сусідніми культурами — волинською мегалітичною²⁴, культурою шнурової кераміки²⁵ та ін. Дійсно, схожість між окремими формами посуду цих культур дуже велика. Але говорити про зв'язки та впливи культур можна лише після з'ясування їх відносної хронології. Всі ж вищезгадані культури зараз здаються більш пізніми в порівнянні з трипільям етапу С/II—γ/II²⁶.

Отже, питання про походження пізньотрипільських, і зокрема усатівських, амфор досі ще не вирішене.

3. Посуд у вигляді кубків. Посуд цього типу незначний у кількісному відношенні і майже весь знайдений під час розкопок могильників.

Виділяємо такі форми кубків:

а) Циліндричні тонкостінні посудинки висотою 5—7 см. Іноді біля краю вінець є два невеликих вушка з горизонтальними отворами (рис. 3, 2, 4).

б) Округлі, трохи присадкуваті, із закругленим денцем. Шийка порівняно висока, край вінець відігнутий (рис. 3, 6).

Окремо слід згадати два кубки, виявлені в курганах усатівського типу.

Перший був знайдений у культовій ямі кургану № 12 в с. Усатово²⁷. Це тонкостінна посудина висотою 11,5 см. Поверхня його підлощена. За формою кубок циліндричний, трохи розширений зверху. Нижче вінець розміщені дві маленькі ручки з горизонтальними отвора-

¹⁹ С. Nadaszek. Osada przemysłowa w Koszylowcach. Album des fouilles, Львів, 1914, табл. XVII, 145—151.

²⁰ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, табл. I, 6.

²¹ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, табл. I, 14; В. І. Канівець. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині. — АП, т. VI, табл. II, 9, 11, 12; Ю. М. Захарук. Софіївський тілопальний могильник. — АП, т. IV, К., 1952, табл. III, 2, 5.

²² Е. К. Черныш. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге. — Археологический сборник, вып. I, Л., 1959, рис. 18, 14.

²³ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, № 84, М., 1961, рис. 45, 5; 47, 5.

²⁴ А. Я. Брюсов. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 243.

²⁵ J. Machnik. Uwagi o związkach kultury ceramiki sznurowej z kultura trypolska. — Sprawozdania z posiedzeń Komisji oddziału PAN w Krakowie, styczeń-sierpień, 1963.

²⁶ Ю. Н. Захарук. Вопросы хронологии культур неолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волинии. — КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962.

²⁷ Э. Ф. Патокова. Усатовский курган 1—12. — Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., стор. 121, рис. 6, 9.

ми. У нижній частині посудина також трохи розширена, а потім різко звужена до невеликого денця, утворюючи ребро (рис. 3, 7).

Ще більш заслуговує на увагу велика посудина, знайдена при розкопках кургану в с. Тудорово²⁸. За формою вона нагадує перший кубок, але відрізняється тим, що верхня її частина (вище від ребра) має вигляд зрізаного конусу, а ручки розміщені посередині тулуба. Кубок цей добре орнаментований (рис. 3, 5). Усі розглянуті форми кубків незвичайні для трипільських пам'яток пізнього етапу; вони не пов'язані з посудом попередніх етапів трипільської культури. Немає для них і переконливих аналогій серед кераміки синхронних культур. Очевидно, посуд цієї групи створений місцевими гончарами і притаманний лише пам'яткам усатівського типу.

4. Ч а ш і. На поселеннях усатівського типу знайдено значну кількість фрагментів чаш; чаші з домшкою черепашок у тісті дуже рідко зустрічаються при розкопках могильників.

Переважають напівсферичні чаші; такі звичайні для всіх пізньотрипільських пам'яток етапу С/II—γ/II (рис. 3, 8, 13, 15).

За розмірами ці чаші різні: висота їх коливається від 4—5 до 10—11 см; діаметр шийки — від 8 до 22—23 см. Стінки чаш плавню закруглені, край вінець загнутий всередину. Іноді придонна частина дещо витягнута. Зустрінуто кілька екземплярів чаш із закругленим денцем.

Зрідка трапляються невеликі чаші, висота яких дорівнює ширині, тобто посудина нагадує чашку (рис. 2, 13).

Описана група посуду, безперечно, генетично пов'язана з посудом попередніх етапів трипільської культури і є далішим розвитком конічної миски — чаші, типової для розвинутого трипільля²⁹.

5. М и с к и. Цей тип посуду у великій кількості зустрічається на поселеннях усатівського типу (рідше у могильниках). Висота їх — 10—12 см, діаметр шийки найбільших посудин — 20—25 см. Звичайно діаметр шийки дорівнює діаметру найширшої частини посудини; шийка висока, пряма. Край вінець трохи відігнутий. Біля основи шийки профіль посудини різко перегнутий, утворюючи ребро; далі тулуб конічно звужується до неширокого денця (рис. 3, 10, 11).

Часто миски бувають досить високими і нагадують присадкуваті горщики з широко відкритою шийкою (рис. 3, 9). У деяких мисок перегин профілю виявлений не дуже різко, тулуб має більш плавні закруглені обриси; звичайно в цих випадках трохи нижче основи шийки посудини розміщені дві невеликі ручки-горбики з вертикальними отворами (рис. 3, 12).

Описані форми мисок в пам'ятках трипільської культури невідомі. Вони відсутні також в кераміці інших енеолітичних культур на території України, синхронних пізньому трипільлю. Аналогії їм слід шукати в кераміці культур нео-енеолітичного часу на території Південно-Східної Європи, про що буде мова далі.

6. Ц і д и л к и. Під цією умовною назвою мається на увазі дірчастий посуд (щось на зразок сучасних друшляків), який зустрінуто тільки на поселеннях. За формою цей посуд нагадує пляшки з високою шийкою, масивним, відігнутих назовні та сплосченим краєм вінець. Стінки з маленькими наскрізними отворами, простромленими зовні (рис. 3, 14). Денця відсутні. Висота цідилок — 12—15 см, діаметр основи — 7—8 см. Щодо використання цих посудин дослідники висловили кілька припущень. Очевидно, мають рацію ті автори, які вважають цідилки пристосуванням для переробки молочних продуктів, вироб-

²⁸ А. И. Мелюкова. Курган усатовского типа у с. Тудорово. — КСИА АН СССР, вып. 88, стор. 81, рис. 24.

²⁹ М. М. Шмаглей. Вказ. праця, стор. 30.

ництва сиру тощо³⁰, хоча можливо, що вони іноді застосовувалися як курильниці³¹.

Досі цей посуд на трипільських поселеннях лісостепової зони майже невідомий. Появу його в усатівському керамічному комплексі, очевидно, слід розглядати як результат вимог господарства, що базувалося на скотарстві, зокрема на вівчарстві.

Серед кераміки пам'яток усатівського типу певне місце займають мініатюрні посудинки. Вони знайдені на поселеннях Усатово — Великий Куяльник та Маяки; як вже згадувалося вище, такі посудинки досить типові для інвентаря ґрунтового могильника в с. Усатово (рис. 2, 15). За формою вони не відрізняються від великих посудин, імітуючи найчастіше чаші та горщики. Висота їх коливається від 2 до 5 см. Навряд чи вони мали якесь застосування у побуті. За припущенням багатьох дослідників, цей мініатюрний посуд, що досить часто трапляється на всіх трипільських поселеннях (як і на поселеннях інших культур), мав певне ритуальне призначення³².

Орнаментация. Серед кухонної кераміки переважає орнаментований посуд, який становить 70—80% посуду цієї групи на поселеннях і понад 90% — в могильниках. Найбільш поширеними є шнуровий, штамповий та деякі інші види орнаменту.

Шнуровим орнаментом прикрашені майже всі кухонні посудини, знайдені в курганах усатівського типу (і в першу чергу в курганах на території с. Усатово). На поселенні Усатово — Великий Куяльник кераміка, прикрашена шнуром, становить 87% всього орнаментованого посуду. На поселенні Маяки, навпаки, переважають інші види орнаменту, а шнуром тут прикрашено близько 42% всієї орнаментованої кухонної кераміки.

Стародавні гончарі вживали для орнаментации посуду простий, рідше перевитий шнур різної товщини. Орнаментувалася, звичайно, лише верхня частина посудини (шийка, плічка); значно рідше — середня; відомо лише кілька посудин, поверхня яких орнаментована повністю.

Звичайно основа шийки посудини оперізнана одним—трьома відбитками шнура. Зрідка плічка посудини прикрашені трикутниками, заштрихованими короткими відбитками шнура (рис. 1, 7, 9). Поширений також орнамент з вертикальних відрізків шнура (найчастіше потрійних) на плічках та тулубі посудин. Досить звичайним є орнаментальний мотив у вигляді косоного хреста (рис. 3, 1, 5).

Відбитки шнура іноді зустрічаються і на внутрішній поверхні посудини під краєм вінець. Останній досить часто буває розчленований відбитками шнура. Висока шийка деяких посудин нерідко прикрашена зигзагами або косою сіткою, що відбиті коротенькими відрізками шнура (рис. 1, 8).

Проте улюбленим орнаментальним мотивом усатівських гончарів був так званий серпик — тобто відбиток невеликого відрізка шнура, вигнутого на зразок підкови (рис. 1, 12). Серед кераміки Усатівського поселення, прикрашеної шнуром, посуд з відбитками у вигляді серпиків становить 75%. Дуже поширений також орнамент у вигляді коротеньких прямих (або трохи зігнутих) відрізків шнура, так званих гусеничок.

Найчастіше «серпики» або «гусенички» відбиті під краєм вінець, біля основи шийки і на переході від шийки до плічок, часто — у поєд-

³⁰ М. Ф. Болтенко. Вказ. праця, стор. 13.

³¹ С. С. Березанська. Кераміка білогородської культури. — Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 54.

³² С. Н. Бибииков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — МИА, № 38, М.—Л., 1953, стор. 144—145.

нанні з горизонтальними рядами відбитків шнура, що оперізують тулуб посудини (рис. 3, 1, 7, 10, 12). «Серпики» утворюють вертикальні колонки, горизонтальні ряди; їх незімкнуті кінці звернуті донизу, вверх, в боки.

Іноді на поверхні посудини шнуром відбиті різні знаки — косий хрест, зигзаг тощо.

Серед кераміки цієї групи за своєю орнаментациєю виділяється кубок з кургану в с. Тудорово, про який йшлося вище. Орнаментована вся зовнішня поверхня кубка. Слід відзначити поєднання різних мотивів: косий хрест та вертикальні лінії, відбиті перевитим шнуром та облямовані рядами серпиків; заглиблені лінії, що розходяться радіально; і, нарешті, вісім зображень тварин (коней?), виконаних перевитим та простим шнуром.

Орнамент, нанесений різними штампами, на посуді, що походить з курганів усатівського типу, зустрічається дуже рідко. Цей орнамент прикрашає лише 3% кухонної кераміки поселення Усатово — Великий Куяльник. І лише на Маяцькому поселенні штампом орнаментована більша частина (54%) всього кухонного посуду. Цей орнамент нанесений, можливо, дерев'яною (виразно помітні відбитки деревних волокон) паличкою, поставленою прямо або під кутом.

Залежно від того, як був оформлений кінець палички — штампу, відбитки його мають різний вигляд. Це — трикутні, овальні, прямокутні заглибини (часто з рваним краєм), серпоподібні відбитки тощо (рис. 1, 15, 16).

Дуже часто у ролі штампу вживалася паличка з широким плоским кінцем, яку ставили під кутом, і вона залишала специфічні підпрямокутні відбитки. Іноді на плоскому кінці такої палички нанесені зубці, в результаті чого відбиток її немовби пересічений глибокими борозенками (рис. 1, 13). Іноді орнамент виконано кінцем вузької трубочки.

Штамповим орнаментом, як і шнуровим, прикрашали верхню частину посудини (під краєм вінець і на переході від шийки до плічок). Дуже часто штамповий орнамент буває поєднаний із шнуровим.

Особливим видом штампового орнаменту є так звані перлини — округлі рельєфні виступи на зовнішній поверхні посудини, відбиті зсередини паличкою із закругленим кінцем. Ямки, що утворювалися всередині посудини, замазувалися глиною.

Звичайно «перлини» оперізують суцільним рядом шийку посудини під краєм вінець (рис. 2, 14). Дуже рідко прикрашена таким орнаментом кераміка, яка походить з курганів; зовсім відсутній він на кераміці з Маяцького поселення. На поселенні Усатово — Великий Куяльник посуд, оздоблений «перлинами», становить близько 2% всієї орнаментованої кухонної кераміки.

Цей вид орнаменту досить поширений у трипільській культурі ще на етапах В/І та В/ІІ і, як гадають дослідники, міг бути запозичений у степових племен мідного віку³³.

«Перлинами» прикрашена незначна частина посуду з нижнього (доянного) шару Михайлівського поселення. Дуже часто цей орнамент зустрічається на кераміці середнього шару цього поселення, що відповідає давньому етапу ямної культури. Але в цьому випадку заглиблення від «перлин» не замазані зсередини посудини³⁴.

Деяка кількість посуду (8%) з поселення Усатово — Великий Куяльник прикрашена пальцевими зачіпами; найчастіше цей орна-

³³ Т. Г. Мовша. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. — СА, М., 1961, № 2, стор. 198, 199.

³⁴ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення, К., 1962, стор. 90—91, табл. XI.

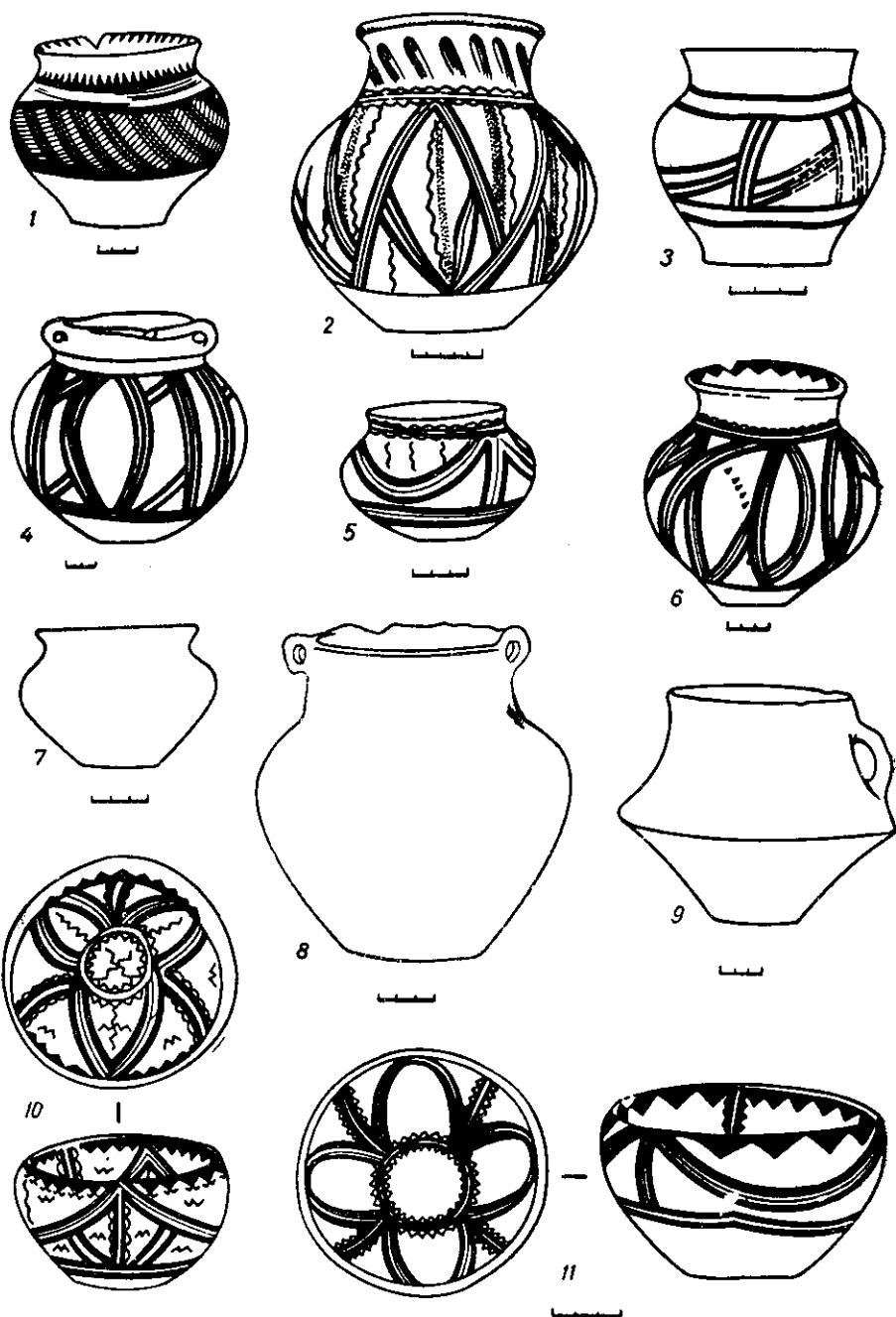

Рис. 4. Столовий посуд групи А (горщнки, амфори, чаві):

1 — курган в с. Шабалат; 2 — с. Тудорово, випадкова знахідка; 3 — курган в с. Сарата; 4, 10 — II Усатівський курганий могильник; 5 — курган в с. Паркани; 6, 11 — I Усатівський курганий могильник; 7 — ґрунтовий могильник в с. Усатово; 8 — курган біля м. Кривий Ріг; 9 — курган в с. Тудорово (розпис червоною фарбою переданий крапками).

мент зустрічається на великих посудинах для зберігання харчових припасів. На Маяцькому поселенні лише близько 2% кераміки прикрашено зашипами (рис. 1, 10, 14).

Рельєфний (наліпний) орнамент на кухонній усатівській кераміці майже зовсім відсутній. Лише на поселенні Усатово — Великий Куяльник знайдено кілька фрагментів посудин, прикрашених конічними наліпами, характерними для пізньотрипільської кераміки більш північних територій³⁵. У цьому зв'язку слід згадати знайдений на поселенні Усатово — Великий Куяльник фрагмент верхньої частини великої посудини з двома наліпними зображеннями, які М. Ф. Болтенко цілком справедливо розглядав як стилізовані голови тварин (рис. 1, 11)³⁶. Як відомо, наліпні зооморфні зображення дуже часто зустрічаються на посуді трипільської культури.

Також рідко зустрічається на усатівській кераміці орнамент у вигляді врізних заглиблених ліній. Такими лініями, що немовби поділяють тулуб посудини на вертикальні зони, прикрашено кілька амфор, знайдених в кургані № 12 в с. Усатово (рис. 2, 3)³⁷, амфора з ґрунтового могильника в с. Голеркани³⁸, амфора з кургану в с. Оланешти³⁹. На поселеннях Маяки та Усатово — Великий Куяльник знайдено кілька фрагментів посудин з таким орнаментом.

Іноді посудини кухонної групи, виявлені як в могильниках, так і на поселеннях, прикрашені невеличкими наскрізними проколами, що розміщені під самим краєм вінець (рис. 3, 10).

II група. Столовий посуд

Посуд, в глині якого відсутня товчена черепашка, ми вважаємо столовим, хоча це визначення, звичайно, є досить умовним. Як вже згадувалося вище, столовий посуд можна розділити на дві підгрупи.

А. Посуд з відмудленої глини

До цієї підгрупи відноситься типова трипільська кераміка з відмудленої глини, до якої додавався дуже дрібний пісок. Випал цього посуду відбувався при температурі близько 900°, водовбірність його коливається в межах 12—15%. Черепок щільний, міцний, дзвінкий. Колір поверхні червонуватий, рожевий, рожево-жовтий, світло-коричневий.

Зовнішня поверхня часто ангобована та підложена; рідше вона буває дещо шорсткою і трохи мажеться.

В кількісному відношенні ця група посуду невелика. На поселенні Усатово — Куяльник вона становить 18% всього посуду, на поселенні Маяки — близько 6%. В курганах цей посуд трапляється частіше. Так, серед посуду, знайденого при похованнях в курганах с. Усатово, він дорівнює близько 30%, а в деяких курганах дністровської групи (Паркани, Красногорка, Шабалат) — навіть переважає.

Вирізняються такі типи посудин цієї групи.

1. Горщики. За формою вони менш різноманітні, ніж горщики кухонної кераміки.

Можна виділити три форми горщиків:

³⁵ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, табл. I, 1, 3, 4; М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 25, табл. I, 10, 11, 14, 15.

³⁶ М. Ф. Болтенко. Вказ. праця, стор. 14, рис. 14, 14а.

³⁷ Э. Ф. Патокова. Усатовский курган I—12.— Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., стор. 114, рис. 5, 6; 6, 3, 5.

³⁸ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84, рис. 42, 11, 6.

³⁹ Зберігається у Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї.

а) Округлотілі посудини невеликих розмірів (висотою до 15 см) з прямою, порівняно високою шийкою та трохи сплюсненим, відігнутих краєм вінець. Денце посудини нешироке. Окремі екземпляри досягають досить значних розмірів (рис. 4, 2, 6).

б) Невеликі посудини з широкою, невисокою шийкою та добре виявленими плічками (рис. 4, 1, 3).

в) Округлотілі присадкуваті посудини з широкою шийкою. Їх висота менша від максимального діаметра тулуба. Посудин цієї форми небагато (рис. 4, 5, 7).

Дуже цікавим є горщик з відмуленої глини, знайдений в культурній ямі № 1 при розкопках кургану в с. Тудорово (рис. 4, 9). Це — біконічна посудина з широкою, високою, прямою шийкою та вузьким денцем. Нижня частина горщика відокремлена від верхньої за допомогою ребра, тобто профіль посудини різко зламаний. На тулубі нижче краю вінець розміщена овальна в перерізі ручка. Автор розкопок відносить цей горщик до групи «звичайних пізньотрипільських розписних посудин з рожево-оранжової глини»⁴⁰. Дійсно, цей посуд широко представлений на поселеннях початкового етапу пізнього трипільля (етапу С/І)⁴¹, але зовсім відсутній у пам'ятках заключної фази трипільської культури.

2. Амфори. Амфори з відмуленої глини дещо відрізняються за формою від амфор з групи кухонної кераміки.

Можна виділити три групи амфор:

а) Досить високі (22—27 см) округлі амфори з вузькою шийкою. Шийка порівняно висока, край вінець сплюснений та відігнутий. На тулубі розміщені дві наліпні ручки, овальні в перерізі, денце невелике (рис. 5, 6, 8).

б) Амфори округлотілі або трохи видовжених пропорцій з добре виявленими плічками, шийка невисока. Під краєм вінець пара невеличких наліпних ручок. Ця група незначна за кількістю (рис. 4, 4, 8).

в) Найбільшу групу становлять округлотілі або трохи присадкуваті амфори, іноді невеликі за розмірами. Шийка невисока (часто ледве намічена) та звичайно нахилена до середини. Біля основи шийки розміщена пара конічних ручок — горбиків («вушка») з вертикальними отворами (рис. 5, 4, 5, 7, 9).

Дуже часто амфори цього типу знайдені разом із покритками, шоломовидними або такими, що мають вигляд зрізаного конуса (рис. 5, 3). Ці покритки також мають вушка. Очевидно, крізь вушка амфори та її покритки протягався мотузок, і посудина щільно закривалася. Амфори цього типу, знайдені при розкопках на території Румунії, дещо відрізняються за своєю формою; вони невеликі за розмірами, дуже присадкуваті і досить широкі. Покритки їх, навпаки, мають видовжені пропорції (рис. 5, 1)⁴². Серед описаної групи амфор окремо стоять дві посудини: висока (22,5 см) амфора з плоскими «рогатими» вушками біля основи шийки (рис. 6, 1)⁴³ та амфора на чотирьох ніжках, що знайдена в кургані № 91 в с. Паркани (рис. 5, 2)⁴⁴.

3. Чаші. Розписні напівсферичні чаші з відмуленої глини є неодмінною приналежністю поховального інвентаря майже кожного курга-

⁴⁰ А. И. Мелюков а. Вказ. праця, стор. 80, рис. 23, 1.

⁴¹ Див., наприклад, М. Л. Макаревич. Археологічні досліді в селі Білий Камінь. — Трипільська культура, т. I, К., 1940, стор. 458, рис. 10.

⁴² N. Har ŷuchi, I. T. Dragomir. Săpăturile de la Brăilița.—Materiale și cercetari arheologice, vol. III, București, 1957, стор. 141, рис. 12; N. Zaharia. Doua vase pictate din grupul Horogiștea-Foltești descoperite in raionul Jași.—Arheologia Moldovei, II—III, Jași, 1964, стор. 442, рис. 2.

⁴³ Амфора знайдена під час випадкових розкопок в с. Тудорово МРСР. Зберігається в історико-краєзнавчому музеї м. Ізмаїла.

⁴⁴ В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ., Херсон, 1903, табл. XV; стор. 114, рис. 112.

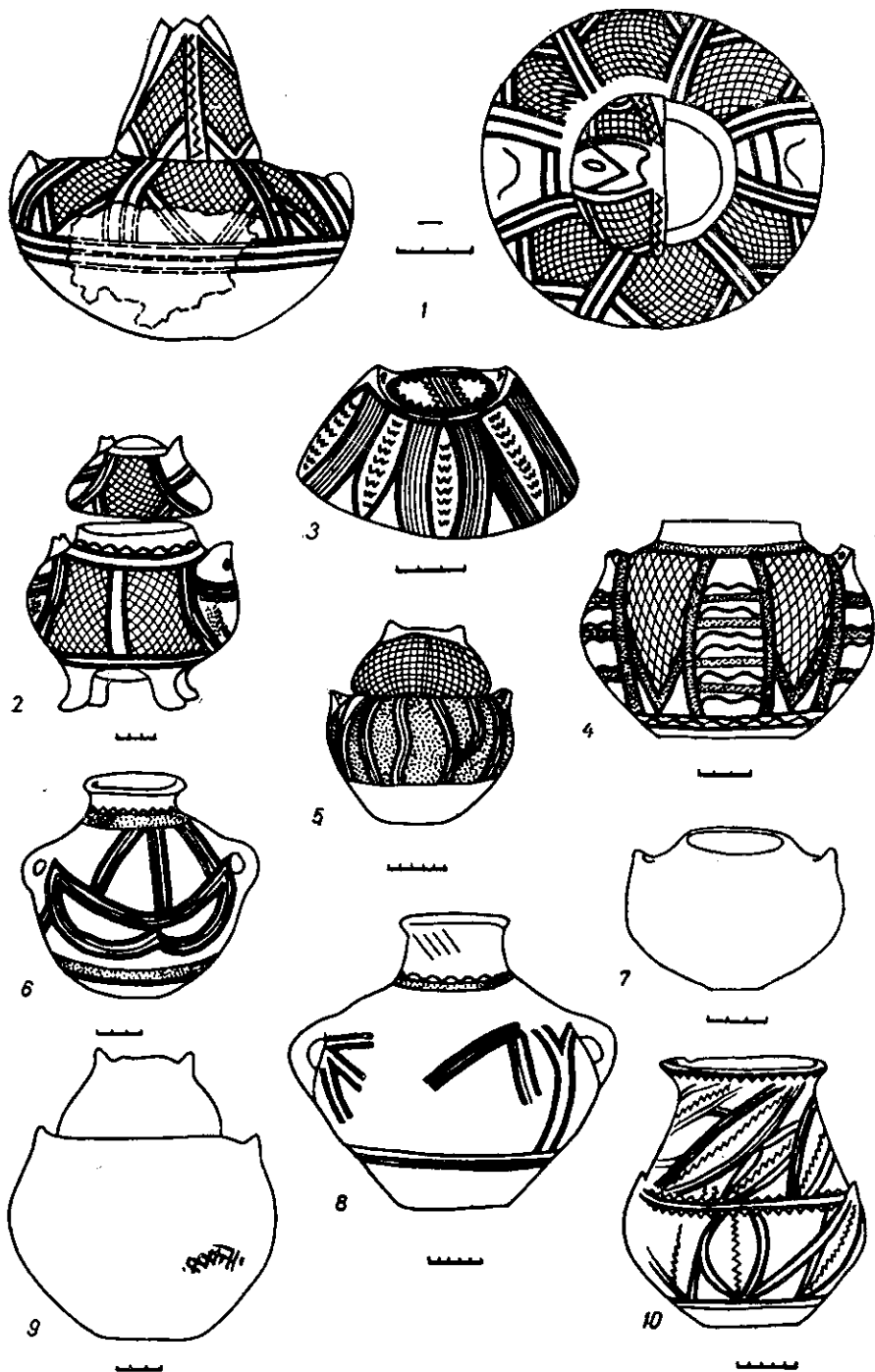

Рис. 5. Столовий посуд групи А (амфори, покритки, глек):

1 — курган в с. Бреїлиця; 2 — курган в с. Паркани; 3 — II Усатівський курганный могильник; 4 — випадкова знахідка; 5 — ґрунтовий могильник в с. Раскайці; 6, 7, 10 — I Усатівський курганный могильник; 8 — курган в с. Оланешти; 9 — курган в с. Тудорово,

ну усатівського типу. У великій кількості зустрічаються вони і на поселеннях. За своєю формою чаші майже не відрізняються від аналогічних посудин групи кухонної кераміки (рис. 4, 10, 11).

4. Глечики. Це невелика в кількісному відношенні група посудин, які мають опуклий присадкуватий тулуб, невелике денце і високу шийку, що конічно звужується догори. Край вінець сильно відігнутий. Біля основи шийки звичайно розміщені чотири конічних горбики — наліпи (рис. 5, 10).

5. Кубки. З відмудленої глини виготовлений єдиний кубок, знайдений при розкопках поселення Усатово — Великий Куяльник (збереглася його половина). За формою він дуже нагадує кухонний кубок з кургану № 12, але не має ручок. На денці кубка помітні залишки двох підставок у вигляді лап тварин (рис. 7).

Рис. 7. Кубок з поселення Усатово — Великий Куяльник.

Розписний орнамент пізнотрипольського (в тому числі і усатівського) посуду детально розглянутий в працях Т. С. Пассек⁴⁵, тому зовсім немає потреби тут ще раз зупинитися на докладному описі цього орнаменту; обмежимося лише самою загальною його характеристикою.

Стародавні усатівські гончарі розписували свій посуд фарбами мінерального походження — найчастіше темно-коричневою (чорною) та червоною. Орнамент майже завжди нанесений у зоні, обмеженій паралельними подвійними смугами, що проведені біля основи шийки посудини та трохи вище його денця. Простір між цими подвійними смугами, нанесеними темно-коричневою фарбою, звичайно заповнений червоною фарбою.

Основні мотиви розпису горщиків, амфор, глечиків — це відрізки стрічок, що сходяться під кутом і складаються з трьох смужок (центральна смужка трохи ширша за крайні; рис. 6, 3, 5); овали, які іноді вигнуті на зразок язиків полум'я (рис. 6, 2, 4). Ці овали бувають заповнені червоною фарбою. Досить часто вільний простір в орнаментальній зоні (кути відрізками стрічок, овали) заповнений лініями у вигляді хвилі, зигзага або рисочками з коротенькими «вусиками», що відходять від них (рис. 6, 4, 5).

Звичайним мотивом розпису усатівської кераміки є коса сітка, що заповнює простір між овалами або відрізками стрічок (рис. 5, 2, 4; 6, 1, 2). Особливо часто косою сіткою прикрашені посудини, знайдені під час розкопок усатівських пам'яток в пониззі Дністра (Шабалат, Паркани, Тудорово тощо).

Досить стійку орнаментацию мають згадані вище напівсферичні чаші. Зовні вони прикрашені звисаючими напівовальними фестонами, відокремленими один від одного вертикальними стрічками, що, як і самі фестони, складаються з трьох смуг. Вздовж краю чаші (зовні та зсередини) розміщені трикутники, заповнені чорною фарбою. Всередині чаші, на її денці, нанесене коло, що часто облямоване лінією у вигляді зигзага. Від нього розходяться три або чотири овали, що нагадують пелюстки квітки. Цей малюнок звичайно поєднаний з візерунком у вигляді хреста (рис. 4, 10, 11).

⁴⁵ T. Passek. La ceramique tripolienne.— ИГАИМК, вып. 122; і і ж. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10, стор. 192—208.

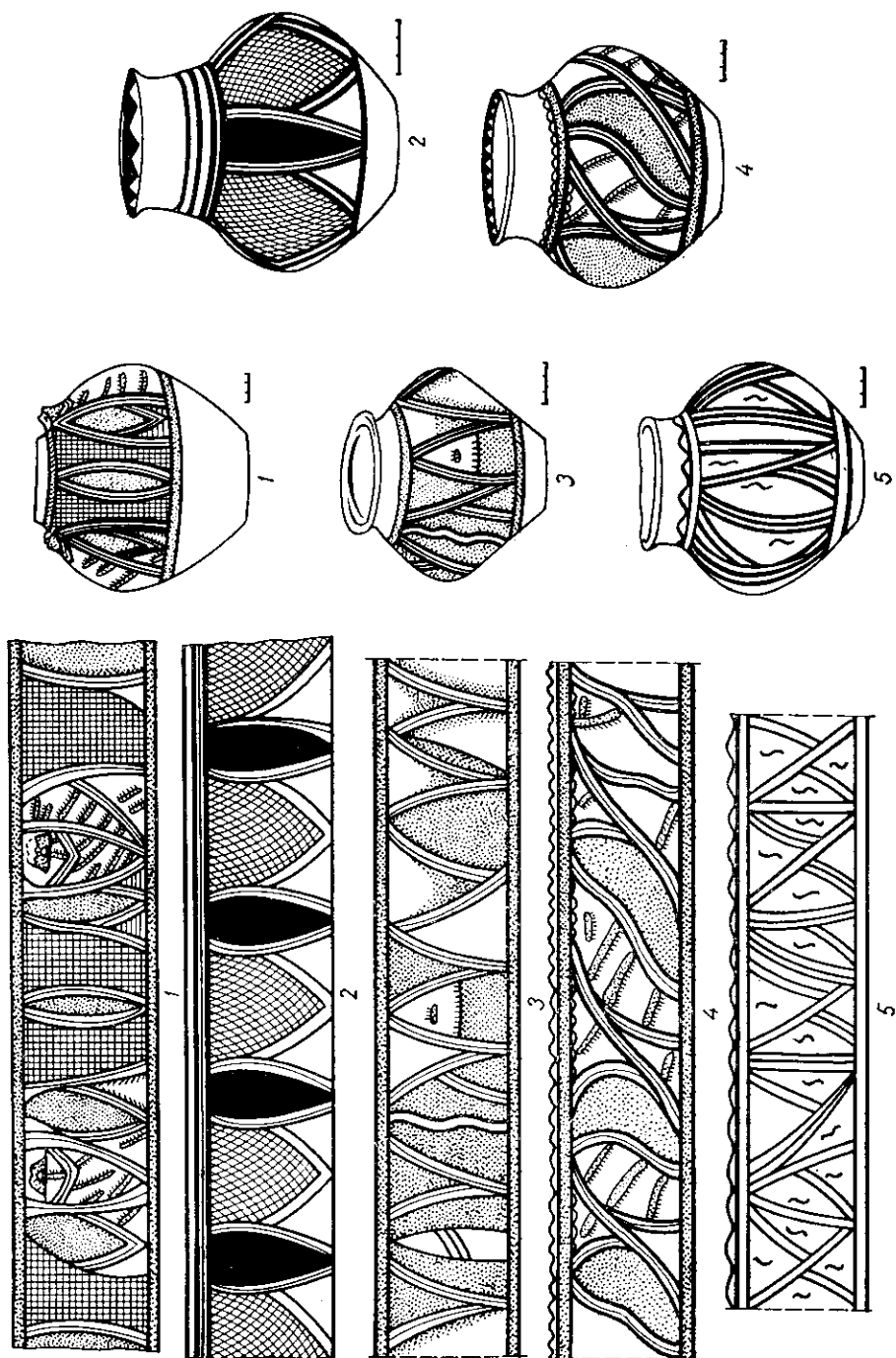

Рис. 6. Зразки орнаменту столового посуду групи А:
 1, 2 — с. Тудорово, випадкова знахідка; 3, 4 — I Усатівський курганий могильник; 5 — II Усатівський курганий могильник.

Часто на внутрішній та зовнішній поверхні чаш нанесені зображення у вигляді хвилі, зигзага або перевернутої літери М. Останнє зображення, як правило, прикрашає також усатівські стилізовані антропоморфні статуетки.

В цілому, орнаментальні мотиви усатівського розписного посуду мають багато спільного, а часто цілком тотожні з орнаментом розписної кераміки пізньотрипільських поселень Волині, Побужжя та особливо Середнього Подністрів'я.

Як відзначила Т. С. Пассек, деякі сюжети пізньотрипільського розпису з'явилися в результаті розкладу спіралі — орнаментального мотиву, притаманного розписній кераміці розвинутого етапу трипільської культури⁴⁶. Отже, розписний усатівський посуд, як вказують всі дослідники, нерозривно пов'язаний із столовим трипільським посудом попередніх етапів і є його прямим продовженням.

Б. Столовий посуд з домішкою піску та заповненою поверхнею

Окрему групу становить столовий посуд, виготовлений із глини з домішкою дрібного піску. Дуже рідко до глиняного тіста додавалася також черепашка, подрібнена до стану порошку; в цьому випадку вона при випалі не робила черепок пористим та крихким. Фрагменти посуду цієї групи дуже щільні, дзвінкі. Поверхня посудин прекрасно оброблена — підложена зовні та зсередини, часто заповнена до блиску. За кольором черепок чорний і коричневий. Іноді на поверхні помітні сліди ангобу червонуватого кольору.

Посуд цієї групи в курганах усатівського типу майже відсутній. На поселенні Усатово — Великий Куяльник він становить 1,4% всього керамічного комплексу, на Маяцькому поселенні — 10,9%. Хоча, на жаль, вся кераміка цієї групи знайдена у невеликих фрагментах, все ж можна впевнено говорити про те, що за своїми формами вона мало відрізнялася від кухонних посудин. Виходячи з фрагментів вінець, ми виділяємо такі типи: широко відкриті миски з різким перегином профілю, напівсферичні чаші з нахиленим до середини краєм, невеликі горщики із слабо профільованим тулубом і округлотілі амфорки (рис. 8, 1—7). На поселенні Маяки виявлено кілька досить великих уламків циліндричних посудин з вертикальними або навіть трохи нахиленими до середини стінками (рис. 8, 8—10).

Посудини такої форми невідомі в керамічних комплексах інших пам'яток усатівського типу. Очевидно, тут ми маємо справу з великими посудинами на зразок банок або кубків.

Становить інтерес також невеличка посудинка (збереглася її нижня частина), квадратна або підпрямокутна в плані, з різко виділеними пранями (рис. 9, 5). На стінках посудин розглядуваної групи зрідка трапляються невеликі сплюснені або округлі в перерізі ручки. На поселенні Маяки знайдено фрагмент вінець посудини, під краєм яких є округла видовжена ручка з вузьким горизонтальним отвором, розчленована вертикальними канелюрами (рис. 9, 4). За своїми розмірами посудини цієї групи менші, ніж кухонні. Вони в основному тонкостінні (товщина стінки 3—5 мм). Денця також досить тонкі, зрідка на них трапляються відбитки циновки.

⁴⁶ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. — МИА, № 10, стор. 164.

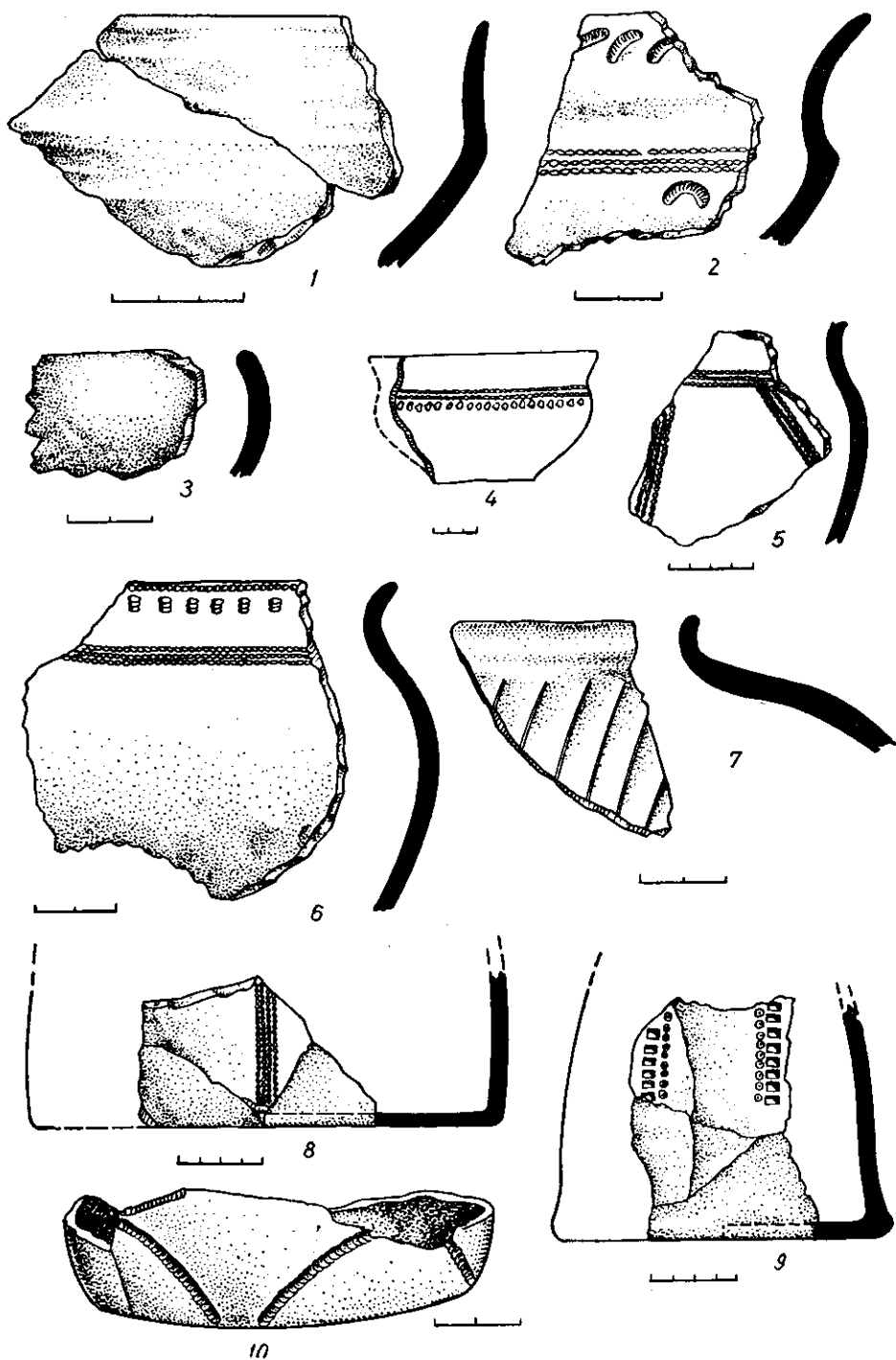

Рис. 8. Столовый посуд группы Б:

1-3, 5-7 — поселения Усатово — Великий Куяльник; 4, 8-10 — поселения Маяки.

Орнаментация посуду також цілком аналогічна орнаментациї кухонної кераміки. Понад 80% його становлять посудини, прикрашені відбитками шнура — простого та перевитого. Розміщення і мотиви орнаменту повністю відповідають шнуровому орнаменту кухонної кераміки (рис. 9, 1, 2, 3, 5, 6, 8). Особливо частим є візерунок у вигляді

Рис. 9. Столовий посуд групи Б. Поселення Маяки.

вертикальних (подвійних або потрійних) відбитків тонкого шнура. Штамповий та врізний орнамент для цієї групи посуду не характерний (рис. 9, 6, 7).

Становить інтерес той факт, що іноді відбитки шнура та врізні лінії заповнені білою пастою. Особливо слід відзначити знайдений на поселенні Усатово — Великий Куяльник уламок вінець посудини, чудово залощеної зовні та зсередини. На зовнішній поверхні її добре помітний орнамент у вигляді чотирьох паралельних темних смужок, пролощених на червонуватій поверхні черепка.

Розглянута група столового посуду властива тільки поселенням усатівського типу. Ця група зовсім відсутня в керамічних комплексах синхронних пізнотрипільських пам'яток більш північних територій.

Давши характеристику керамічного комплексу пам'яток усатівського типу, спробуємо визначити його специфіку, виділити ту суму ознак, яка відрізняє усатівську кераміку від кераміки синхронних пізнотрипільських пам'яток сусідніх територій. На наш погляд, їй прита-

манні такі специфічні ознаки: переважання кухонної кераміки з домішкою черепашки в глині та підложеною темною поверхнею; наявність відбитків циновки на деннях багатьох посудин; широке застосування шнура в орнаментатії посудин та наявність сталих орнаментальних мотивів у вигляді «серпиків» або «гусеничок»; велика кількість посудин типу амфор та широко відкритих мисок з різким перегином профілю; наявність на поселеннях столового посуду з домішкою дрібного піску в глині та добре залощеною, заполірованою поверхнею.

Специфічність усатівського керамічного комплексу привела деяких археологів (Т. Сулімірський, М. Гімбутас, В. Думитреску та ін.) до висновку, що він нібито втратив майже всі риси, характерні для трипільської кераміки. А це, на думку згаданих дослідників, є одним з доказів того, що пам'ятки усатівського типу становлять самостійну усатівську культуру, яка зазнала деякого впливу трипільської культури⁴⁷.

При цьому звичайно посилаються на те, що в усатівській кераміці переважає чужий для трипільської культури посуд, прикрашений шнуром, а типово трипільський розписний столовий посуд майже зовсім відсутній.

Останній доказ нібито підтверджений висновком М. Ф. Болтенка про те, що на поселенні Усатово — Великий Куяльник розписний посуд становить лише 8% всієї кераміки⁴⁸. Але цей висновок був зроблений при аналізі матеріалу розкопок тільки одного, 1921 р.; дальші розкопки показали, що столовий посуд становить 18% всього керамічного комплексу поселення, а в курганах його ще більше. Крім того, як вже відзначали дослідники⁴⁹, кількісне переважання столового розписного посуду зовсім не характерне для всіх трипільських пам'яток навіть на більш ранніх етапах.

Зараз ще не можна переконливо пояснити, чим викликана поява в усатівському керамічному комплексі значної кількості посуду, прикрашеного шнуром. Звичайно, це дуже складне і важливе питання не може бути вирішене на матеріалах самих тільки усатівських пам'яток, хоча їх кераміка і виглядає найбільш «шнуровою» у пізньотрипільському керамічному комплексі взагалі.

Здаються безпідставними твердження деяких дослідників про те, що шнуровий орнамент притаманний трипільській кераміці ще на розвиненому етапі трипілья⁵⁰. Ті поодинокі екземпляри кераміки, прикрашеної шнуром, які дійсно трапляються іноді на поселеннях трипільської культури етапів В/II—С/І, ніяк не можуть пояснити раптового поширення шнурової орнаментатії, яка на етапі С/II—γ/II стає невід'ємною рисою кераміки всіх трипільських пам'яток.

Можливо, що звичай орнаментувати кераміку за допомогою шнура пізньотрипільські племена запозичили у своїх східних сусідів — племенямної культури. Але велика кількість шнурової кераміки аж ніяк не вказує на повне переродження всього керамічного комплексу усатівських пам'яток. Багато рис, властивих саме кераміці землеробських

⁴⁷ T. Sulimírski. The problem of the survival of the Tripoly culture.—Proceedings of the Prehistory Society for 1950, new series, vol. XVI, Cambridge, 1950, стор. 46—47; M. Gimbutas. The prehistory of Eastern Europe, p. 1.—American school of prehistoric research, Peabody museum, Harvard University, Bulletin № 20, Cambridge—Massachusetts, 1956, стор. 108—109; V. Dumitrescu. Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie.—SCIV, 2, București, 1963, стор. 249—297.

⁴⁸ М. Ф. Болтенко. Вказ. праця, стор. 37.

⁴⁹ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 37.

⁵⁰ Там же, стор. 35; T. Passek. Relations entre l'Europe occidentale et l'Europe orientale à l'époque néolithique.—VI congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Les rapports et les informations des archéologues de l'URSS, Moscou, 1962, стор. 12.

племен, пов'язують усаївські пам'ятки з пам'ятками трипілья взагалі і з пізньотрипільськими пам'ятками зокрема, хоча усаївські племена вже відійшли від землеробства як основи господарства. Йдеться про величезні посудини для зберігання припасів їжі, відбитки циновки на денцях посудин, рельєфний орнамент у вигляді голівок тварин та деякі інші риси.

Для того щоб зрозуміти, як склався керамічний комплекс пам'яток усаївського типу, треба коротко розглянути кераміку пам'яток сусідніх, більш північних територій, зайнятих пізньотрипільськими племенами.

Завдяки роботам Трипільської та Молдавської експедицій Інституту археології АН СРСР в Середньому Подністров'ї та Північній Молдавії було виявлено понад 20 поселень та могильників часу пізнього трипілья (етапу γ /II за періодизацією Т. С. Пассек) ⁵¹.

Вивчення деяких з них та накопичення нового матеріалу дозволило дослідникам зробити важливі висновки, зокрема хронологічно розчленувати пізньотрипільські пам'ятки. Так, зараз виділяється група найбільш пізніх поселень, для яких характерні чаші з косо зрізаними вінцями, прикрашеними шнуровим орнаментом (пам'ятки типу Звенячин — Цвіклівці) ⁵². Такі ж пам'ятки виділені і у городсько-волинському локально-хронологічному варіанті пізнього трипілья ⁵³.

Більш ранньою є велика група поселень, розташованих у Середньому Подністров'ї (Солончени II, Волчинець, Катеринівка, Гедирич, Сокіл тощо); нещодавно аналогічні пам'ятки виявлено і в басейні р. Прут ⁵⁴.

Всі ці пам'ятки розміщені на корінних трипільських територіях, де відомі поселення різних етапів трипільської культури. Саме тут можна простежити безперервний процес розвитку трипільської культури від початкових її етапів до найбільш пізніх ⁵⁵.

На згаданих поселеннях зібраний підйомний матеріал або проведені невеликі розкопки (Солончени II, Волчинець). Серед одержаної кераміки переважає столовий посуд з розписом. Типологія його ще недостатньо розроблена, внаслідок чого різні автори іноді по-різному датують одне і те ж поселення, відносячи його то до етапу γ /II, то до етапу γ /I ⁵⁶. Нам здається, що, незважаючи на наявність в орнаментальних мотивах розписної кераміки цих поселень деяких архаїчних рис (особливо це стосується кераміки Попруття), всі вони відносяться до етапу γ /II.

Очевидно, в цілому вказана група поселень, що розташована в лісостепу, співіснує з пам'ятками усаївського типу, хоча окремі поселення Подністров'я могли з'явитися трохи раніше усаївських. В кераміці поселень Середнього Подністров'я та Попруття є багато спільного з

---

⁵¹ Т. С. Пассек. Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5, (25), стор. 16—17.

⁵² Ю. М. Захарук. Проблемы археологической культуры.— Археология, т. XVII, К., 1964, стор. 37; Т. Г. Мовша. К проблеме позднего триполья в Среднем Поднестровье.— Тезис доповіді на XII конференції Інституту археології АН УРСР у 1964 р.

⁵³ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 35.

⁵⁴ Н. А. Кетрару. Поздне трипольское поселение у с. Кубань в Молдавии.— Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР, Кишинев, 1964; його ж. Археологические разведки в долине р. Чугур, там же, стор. 265—270.

⁵⁵ Т. Г. Мовша. Многослойное трипольское поселение Солончены на Днестре.— Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР, Кишинев, 1964, стор. 13.

⁵⁶ Т. Г. Мовша. Многослойное трипольское поселение Солончены на Днестре.— Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР; Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84, стор. 70.

керамікою усатівських пам'яток. Так, столовий посуд тотожний усатівському за формами та орнаментом⁵⁷; але розпис на кераміці, яка походить з Середнього Подністров'я, більш парадний, пишній.

Виходячи з цього, деякі дослідники віднесли поселення Середнього Подністров'я та Попруття до усатівської групи⁵⁸. Але для таких висновків немає достатніх підстав; це стає очевидним, якщо порівняти кухонну кераміку поселень усатівського типу та пам'яток Середнього Дністра та Пруту. Для останніх дуже характерним є горщик з широкою шийкою, слабо виявленими плічками та округлим тулубом, що плавно звужується до денця. Поверхня його шорсткувата або недбало заглажена. Орнамент надзвичайно одноманітний: три-чотири конічних виступи-горбики біля основи шийки та один-два відбитки шнура, що оперізують її. Цей тип посуду дуже характерний також для пізньотрипільських пам'яток Волині⁵⁹.

Описані горщики майже зовсім відсутні в кераміці пам'яток усатівського типу; так, на поселенні Усатово — Великий Куяльник знайдено не більше десяти уламків з орнаментом у вигляді конічних наліпів.

Найбільш схожим з керамікою пам'яток усатівського типу є керамічний комплекс пізньотрипільського могильника в с. Вихватинці Рибницького району МРСР⁶⁰.

За кілька років розкопок могильника було досліджено 61 поховання і знайдено 230 посудин. Тут переважає столовий посуд з розписом — напівсферичні чаші, амфорки з покриттями, глечики з високою шийкою, опуклобок горщики, тобто всі форми, характерні для усатівських комплексів⁶¹. Розпис, виконаний чорною та червоною фарбами, за своїми мотивами також дуже схожий на розпис усатівського столового посуду. Різниця полягає у більш широкому використанні червоної фарби, більш пишному, вишуканому стилі (особливо це стосується розпису на чашах, знайдених у Вихватинському могильнику).

Кухонна кераміка могильника (близько 100 посудин) дуже нагадує кухонний посуд групи поселень типу Солончени II. Однак тут вже частіше зустрічаються посудини з підложеною поверхнею, на денцях кількох посудин є відбитки циновки та в значній кількості представлені посудини типу амфор. Правда, ще переважають вищезгадані горщики, орнаментовані конічними виступами-наліпами, але тут ці виступи вже невеличкі і нагадують маленькі округлі опуклини. На одній з посудин нанесено орнамент у вигляді перлин, типовий для кераміки усатівських пам'яток⁶².

Нарешті, значна кількість кераміки з Вихватинців (понад 20%) прикрашена шнуром, причому мотиви цієї орнаментации більш різноманітні, ніж на кераміці поселень типу Солончени II. Тут і групи вер-

⁵⁷ Т. С. Пассек. Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре.— *Известия Молдавского филиала АН СССР*, № 5 (25), рис. 2, 12, 13, 14, 16; 3, 1—8, 13, 14, 15.

⁵⁸ Т. С. Пассек. Археологическое изучение трипольских поселений на Днестре.— Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР, К., 1953, стор. 240; Н. А. Кетрару. Археологические разведки в долине р. Чугур.— *Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР*, стор. 270.

⁵⁹ М. М. Шмаглай. Вказ. праця, табл. I, 14, 15.

⁶⁰ Попередня публікація матеріалів могильника здійснена Т. С. Пассек (Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— *МИА*, № 84, стор. 146—182). Автором статті був вивчений весь керамічний матеріал могильника, що зберігається у Державному Ермітажі, археологічному музеї Інституту історії АН МРСР та Кишинівському історичному музеї. Висловлюю щиро подяку Т. С. Пассек за надану мені можливість використати неопубліковані матеріали колекції.

⁶¹ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— *МИА*, № 84, рис. 40—41.

⁶² А. Е. Алихова. Вихватинский могильник.— *КСИИМК*, вып. 26, М., 1949, стор. 75, рис. 29, 9.

тикальних відбитків шнура і «серпики», характерні для усатівського орнаменту та розміщені в тих самих композиціях.

Слід нагадати, що тут знайдено три типові усатівські стилізовані антропоморфні статуетки⁶³.

Отже, посуд Вихватинського могильника, що знаходиться на кордоні степу та лісостепу, є найпівденнішою пам'яткою середньодністровської локальної групи пізнього трипілья і має багато спільних рис з керамікою пам'яток більш південної усатівської степової групи⁶⁴.

Могильник в с. Голеркани, розташований за 40 км на південь від Вихватинців⁶⁵, очевидно, залишений вже усатівськими племенами. Вихватинський могильник, як і інші пам'ятки типу Солончени II, в цілому може бути трохи старшим за пам'ятки усатівського типу, але хронологічний розрив між ними незначний, і деякий час могильник міг існувати паралельно з поселеннями, курганами та ґрунтовими могильниками усатівського типу.

Навіть якщо появу в інвентарі Вихватинського могильника типово усатівських посудин і особливо статуеток можна пояснити імпортом, то згадані вище загальні риси схожості з усатівським керамічним комплексом дозволяють зробити висновок, що останній поступово складався на базі кераміки більш північних середньодністровських пам'яток типу Вихватинці — Солончени II.

Деякі специфічні риси в усатівській кераміці з'явилися в результаті відриву усатівських племен від основного дністровського пізньотрипільського масиву і уходу в раніше незаселені трипільцями степи, де вони зазнавали впливу племен, чужих в етнічному відношенні.

Очевидно, було кілька культур, що займали в епоху енеоліту — ранньої бронзи степові простори на схід від Дніпра, вплив яких позначився на керамічному комплексі пам'яток усатівського типу. За останні роки в причорноморській зоні України (Керченський півострів, Крим, Нижнє Подніпров'я) стали відомі археологічні пам'ятки, синхронні поширеним тут пам'яткам ямної культури, але залишені племенами, що генетично не були пов'язані з ямниками. Вказуючи на певну схожість цих пам'яток з енеолітичними пам'ятками Північного Кавказу (Майкоп — Новосвободна), деякі дослідники вважають їх з'єднуючою ланкою між трипільською культурою України та культурою мідного віку Кавказу⁶⁶.

Ці пам'ятки різночасові. До найбільш ранніх з них належить нижній шар відомого поселення в с. Михайлівка (Михайлівка I) на Нижньому Дніпрі⁶⁷.

Тут виявлена кераміка, що дуже відрізняється від посуду двох верхніх шарів часу ямної культури. Це посудини, виготовлені з глини із домашньої товченої черепашки (рідше трапляються інші домішки). За формою розрізняються горщики з прямою високою (іноді до 10 см) шийкою та максимальним діаметром в середній частині тулуба, округлотілі амфори і миски з трохи нахиленим до середини краєм⁶⁸. Весь посуд плоскодонний. Темно-коричнева поверхня посудин в більшості

⁶³ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья. — МИА, № 84, рис. 46, 3; 47, 3, 4.

⁶⁴ Схожість в інвентарі та поховальному обряді дозволила деяким дослідникам віднести Вихватинці до пам'яток усатівського типу. Див. О. Ф. Лагодовська. Пам'ятки усатівського типу. — Археологія, т. VIII, стор. 105.

⁶⁵ Т. С. Пассек. Раскопки на многослойном поселении у с. Голерканы на Днестре в 1954 г. — Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4 (31), Кишинев, 1956, стор. 25.

⁶⁶ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики. — КСИА, вып. 4, К., 1955, стор. 128.

⁶⁷ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 22—38.

⁶⁸ Там же, табл. I—IV.

випадків заглажена, підлощена. Орнамент (зубчастий штамп, наколи, відбитки шнура, «перлини») розміщений у верхній частині посудини — під краєм вінець та біля шийки. Більша частина посуду не орнаментована.

Дослідники Михайлівського поселення датують його нижній шар часом розвинутого трипілля (етап В/II за періодизацією Т. С. Пассек)⁶⁹. Нам здається, що можна запропонувати більш пізню дату — початок пізнього трипілля (етап С/І за Т. С. Пассек). Можливо, синхронним Михайлівці I є ґрунтовий могильник з кам'яними конструкціями, відкритий в с. Осокорівка Херсонської області. Тут при похованні № 12 був знайдений невеликий плоскодонний горщик з глини із домішкою черепашки. Поверхня його добре підлощена⁷⁰.

Плоскодонний посуд з домішкою черепашки та підлощеною поверхнею знайдений також в кількох курганах Степового Подніпров'я⁷¹. Дослідники вже вказували на деяку схожість його з кухонним усатівським посудом⁷².

Такий посуд є характерним і для пам'яток епохи міді—бронзи Криму, які А. О. Щепинський виділяє в окрему кемі-обінську культуру⁷³. До цієї ж культури відносять кілька курганів, розкопаних на Керченському півострові, в яких теж була знайдена кераміка з домішкою черепашки та залощеною поверхнею⁷⁴.

Ця технологічна ознака поєднує кераміку всіх вищезгаданих комплексів та усатівських пам'яток, хоча в цілому за формою посуду та орнаментациєю вони дуже різняться між собою. Цю ознаку не можна вважати випадковою. Певну схожість ми бачимо також в крем'яному інвентарі згаданих культур та пам'яток (наявність мікролітичних знарядь), в поховальному обряді (широке застосування кам'яних конструкцій — кромлехів, закладок тощо).

Очевидно, на різних етапах свого розвитку енеолітичні племена Північного Кавказу мали досить тісні зв'язки з північно-західними сусідами (або навіть самі пересувалися на північний захід). І хоча зараз важко вказати конкретно, які саме племена і культури впливали на усатівські племена, наявність такого впливу досить вірогідна.

Певну роль у формуванні усатівського керамічного комплексу, як вже згадувалося, відіграв інший східний сусід трипільців — племена ямної культури. Дослідники вважають, що пізньотрипільська культура (етап С/II — γ/II) є синхронною ямній культурі (на ранній фазі розвитку останньої), представленій пам'ятками середнього шару поселення Михайлівка⁷⁵. Певно можна говорити також про часткову синхронізацію пізньотрипільської та пізньоямної культур (пам'ятки верхнього шару Михайлівського поселення).

Вплив кераміки ямної культури, як здається, відбивається на мотивах шнурової орнаментациі багатьох усатівських кухонних посудин та столового посуду з домішкою дрібного піску. Йдеться про орнамент у вигляді трикутників, що заштриховані відбитками шнура, косої сітки,

⁶⁹ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, табл. I—IV, стор. 38.

⁷⁰ В. Д. Рибалова. Могильник епохи бронзи в Осокорівці. — АП, т. IX, К., 1960, стор. 7, рис. 6, 3.

⁷¹ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 34—36.

⁷² Там же, стор. 7, 202.

⁷³ А. А. Щепинский. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму. — СА, М., 1963, № 3, стор. 38—39, рис. 5.

⁷⁴ Розкопки Керченської експедиції Інституту археології АН УРСР 1964—1965 рр.; матеріал не опублікований.

⁷⁵ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 97, 187.

яка вкриває шийку посудини⁷⁶, тощо. На якісь зв'язки усатівських племен з степовими та лісостеповими племенами Дніпровського ліво-бережжя вказує знахідка в Усатівському ґрунтовому могильнику горщика з опуклими боками та яйцеподібним денцем⁷⁷.

Окремо слід вказати на деякі риси усатівського керамічного комплексу, появу яких можна пояснити лише контактами усатівських племен з їх західними сусідами, що мешкали в Північному Подунав'ї. Маємо на увазі наявність групи столового посуду з добре залощеною, заполірованою поверхнею. Протягом всієї своєї історії трипільська культура зазнавала впливу високорозвинених енеолітичних культур басейну Дуная та Балканського півострова, зокрема культури гумельниці, пам'ятки якої нещодавно відкриті на території Південного Заходу СРСР⁷⁸. Вплив цей в першу чергу відбивався на кераміці трипільців. У свій час Є. Ю. Кричевський, пояснюючи появу на ранньому етапі трипілья чорної та сірої полірованої кераміки, прикрашеної канелюрами, цілком слушно вказував на контакти з Подунав'ям та Балканами⁷⁹.

Стародавні гончарі, що жили в епоху енеоліту на території Подунав'я, дуже часто прикрашали виготовлений ними посуд різним та штамповим орнаментом, який був затертий білою пастою. Пастовою орнаментациєю прикрашені деякі фрагменти столового посуду групи Б, знайдені на поселеннях Маяки та Усатово, та антропоморфна статуетка з поселення Маяки.

Вплив племен Подунав'я проявляється також і в появі на території Північно-Західного Причорномор'я деяких нових форм посуду, зокрема широко відкритої миски з різким зламом профілю, поширеної в епоху енеоліту в Подунав'ї та на Балканах (культури гумельниці, селкуца та ін.)⁸⁰. З цими територіями пов'язані також прямокутні в плані посудинки. Такі посудинки знайдено в Маяках та в Усатівському безкурганному могильнику⁸¹.

Очевидно, поряд з керамікою, що потрапляла в Північне Причорномор'я з Подунав'я, було налагоджене і місцеве виробництво подібного посуду. Цим пояснюється наявність великої кількості мисок західного зразка, але виготовлених з домішкою черепашки в глині та прикрашених типовим місцевим орнаментом.

На сьогодні важко встановити, у яких саме культур Нижньодунайського басейну запозичили усатівські племена описаний посуд. Пам'ятки на цій території, що відносяться до часу переходу від енеоліту до ранньої бронзи, вивчені ще дуже погано, а матеріал розкопок опублікований недостатньо. Є. Комша цілком справедливо зауважує, що на території Румунії зараз археологи виділяють під різними назвами (культури Городишта—Фолштети, гумельниці С і Д тощо) або одні і ті ж культури, або окремі частини одного цілого⁸².

І все ж, на нашу думку, помітна схожість між столовою керамі-

⁷⁶ О. Ф. Лагодівська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 97, 187. табл. V, 1; XIV, 4, 5, 10; IX, 4; X, 8.

⁷⁷ Э. Ф. Патокова. Раскопки Усатовского бескурганного могильника в 1964 г. — Тезисы докладов VI Объединенной научной сессии ОГАМ и ОГУ, посвященной итогам полевых археологических исследований 1964 г., Одесса, 1964.

⁷⁸ Т. С. Пассек, Е. К. Черныш. Открытие культуры гумельницы в СССР. — КСИА АН СССР, вып. 100, М., 1965.

⁷⁹ Е. Ю. Кричевский. Из истории Дунайского понизовья в неолитическую эпоху. — КСИИМК, вып. 8, М., 1940, стор. 55.

⁸⁰ D. Vergiu. Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări, București, 1961, рис. 89, 210.

⁸¹ Э. Ф. Патокова. Раскопки Усатовского бескурганного могильника в 1964 г. — Тезисы докладов VI Объединенной научной сессии ОГАМ и ОГУ, посвященной итогам полевых археологических исследований 1964 г.

⁸² Е. Комша. К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на Юго-Востоке Румынской Народной Республики и Народной Республики Болгарии. — Дасіа, VI, 1962, стор. 71.

кою групи Б усатівських пам'яток та керамікою культури Чернавода, виділеної нещодавно румунськими археологами на нижньому Дунаї. Вона змінює тут культуру гумельниці і є, як вважає Д. Берчу, північним аванпостом великої дунайсько-анатолійсько-балканської єдності⁸³.

Очевидно, саме у носіїв культури Чернавода (на ранньому етапі її розвитку) усатівські племена запозичили нові засоби обробки посуду та деякі його форми⁸⁴. Цілком аналогічна, наприклад, ручкам посудин культури Чернавода (вузькі видовжені ручки з горизонтальним отвором, розчленовані вертикальними канелюрами)⁸⁵ ручка, знайдена на поселенні в с. Маяки (рис. 9, 4). В той же час і на кераміці культури Чернавода можна помітити вплив усатівського посуду⁸⁶. Дальші роботи допоможуть нам краще уявити конкретні зв'язки мешканців Північно-Західного Причорномор'я та Подунав'я в епоху енеоліту.

Отже, нами розглянуто основні компоненти, що впливали на складення усатівського керамічного комплексу. Звичайно, картина цього складного процесу стала б більш ясною, якби вдалося хронологічно розчленувати пам'ятки усатівського типу. Зараз ми ще не маємо для цього достатніх підстав.

Свого часу О. Ф. Лагодовська висловила припущення, що відкритий в 1936 р. на території с. Усатово безкурганний могильник є пізнішим за кургани в цьому ж селі. На це нібито вказує відсутність столового посуду та серповидного орнаменту на кухонній кераміці⁸⁷. Розкопки нового безкурганного могильника не підтверджують висновки О. Ф. Лагодовської. Можна вважати, що всі пам'ятки с. Усатово, а також кургани Подністров'я (Тудорово, Шабалат, Паркани тощо) практично є одночасовими.

Дещо відрізняється за своєю керамікою поселення в с. Маяки. Процент столового посуду тут дуже незначний, а кухонний посуд прикрашений головним чином штамповим орнаментом. Оскільки між комплексом пам'яток с. Усатово та Маяцьким поселенням невелика відстань (близько 50 км), то ця різниця навряд чи пояснюється локальними ознаками. Очевидно, можна говорити про більш пізній в цілому час Маяцького поселення.

Звичайно, за допомогою лише однієї кераміки не можна вирішити багатьох важливих питань, пов'язаних з історією степових пізньотрипільських племен. Але якщо ми з'ясуємо, як склався усатівський керамічний комплекс, це до деякої міри допоможе зрозуміти і процес складення усатівського локально-хронологічного варіанту, а також визначити його місце серед інших локальних варіантів пізнього трипілья.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

КЕРАМІКА УСАТОВСЬКОГО ТИПА

Резюме

На основани изучения керамики поселений усатовского типа (Маяки, Усатово — Большой Куяльник), а также могильников в сс. Усатово, Тудорово, Парканы и др. автор дает характеристику кера-

⁸³ Istoria României, v. I, București, 1960, стр. 76—77; D. Berciu. Quelques données préliminaires concernant la civilisation de Cernavoda.— Slovenská archeologia, XII—I, Bratislava, 1964.

⁸⁴ D. Berciu. Quelques..., стр. 272, рис. 3, 2, 11.

⁸⁵ Там же, стр. 274, рис. 5, 8.

⁸⁶ D. Berciu, Contribuții..., стр. 132, рис. 17, 6, 9.

⁸⁷ О. Ф. Лагодовська. Усатівська експедиція 1946 р.— АП, т. II, К., 1949, стр. 202.

мического комплекса усатовского локального варианта позднего триполья.

Принимая во внимание технологические признаки, можно выделить две большие группы посуды: 1) кухонная (с примесью толченой ракушки в глине); 2) столовая, которая, в свою очередь, разделяется на две подгруппы: а) обычная трипольская расписная керамика из отмученной глины; б) посуда с примесью песка и хорошо залощенной (заполированной) поверхностью. В пределах каждой группы рассмотрены разные типы (формы) сосудов — горшки, амфоры, миски, чаши и т. д.

Показана специфика усатовского керамического комплекса и его связь с керамикой трипольской культуры.

Сделан вывод о сложении керамического комплекса памятников усатовского типа на основе керамики позднетрипольских памятников Среднего Поднестровья (тип Солончены II — Выхватинцы) при влиянии керамических комплексов соседних степных энеолитических культур кавказского происхождения и ямной культуры.

Столовую посуду группы Б, а также некоторые формы кухонной керамики усатовские племена заимствовали у своих западных соседей — обитателей Нижнего Подунавья (культура Чернавода).